

שיעור יט
מלאכת חורש
חלוקת המלאכות

סדר המשנה | מחלוקת הרמב"ם ורש"י בהגדרת חורש | שיטת
הירושלמי

סדר המשנה

שתי המלאכות הראשונות בסדר ל"ט מלאכות שבמשנה (שבת עג א) הן זורע וחורש, וזורע לפני חורש. הגמ' מקשה: הרי סדר הפעולות החקלאי הוא ההפוך, והתנא נקט לכאורה סידורא דפת לפי המציאות:

הזורע והחורש מכדי מכרב כרבי ברישא ליתני חורש והדר ליתני זורע
תנא בארץ ישראל קאי (שבת עג ב)

התוצאה מסביר למקשן הבבלי שהשאלה שלו נובעת מאי הבנה של הריאליה החקלאית בארץ ישראל, ובאמת בארץ ישראל החרישה מאוחרת לזריעה. אלא שהבנה כזו בלתי אפשרית, הן מבחינת המציאות, הן מבחינת המקורות, ותשובת הגמרא מעוררת תמיהה. מימי קדם ועד היום קודמת החרישה לזריעה, גם בארץ ישראל (ראה למשל: משנה כלאים ב, ו. תוספתא שם ב, יד. ישעיה כח כד ועוד רבים). התוצאה ודאי הצביע על כך שלפעמים בגלל קשיותה של אדמת ארץ ישראל יש לחרוש שוב אחרי הזריעה (ראה גם תוספתא כלאים א יט). אבל אין בכך הסבר מספק לשינוי הסדר הטבעי במשנה. גם בארץ ישראל נפתח התהליך החקלאי בחרישה, והחרישה העיקרית, ולפעמים שלושה סיבובי חרישה, נעשית לפני הזריעה.

מדברי רש"י נראה, שהתנא נקט דווקא את החרישה האחרונה, שלא תאמר שכל כולה של חרישה זו איננה אלא לכסות את הזרעים, והיא השלמת זריעה, קא משמע לן דחרישה היא:

קשה היא, ואין יכול לכסות בלא חרישה, ואשמענן דהא נמי חרישה
היא. (רש"י שם)

הערת רש"י אכן מתמודדת עם הקושי שהעלינו, אך מעוררת קושי כללי יותר. מדוע באמת לא יהיה חורש מתולדות הזורע? אם המשקה והמגזם, כפי שנראה להלן, תולדות זורע נינהו משום שתכליתם סיוע לצמיחה, מדוע החורש איננו פשוט מי שמסייע לזריעה? השאלה אינה רק על החורש שאחרי הזריעה, אלא גם על זה שלפניה, הרי כל חרישתו איננה אלא הכנת הזריעה?

מחלוקת רמב"ם ורש"י בהגדרת חורש

רש"י מפרש באופן עקבי שהחרישה היא פעולה המסייעת לזריעה. בהמשך העמ' אומרת הגמ' שהחופר גומא בשדה וטממה חייב משום חורש, ורש"י מסביר:

שהעפר שמילאה בו הוי רפוי וטוב לזריעה והשוה לקרקע להיות נזרע עם השדה.

ושבה ועולה השאלה, מדוע באמת לא יתחייב כל חורש, משום זורע, כתולדה? שאלה זו פותחת פתח לדיון נרחב יותר באשר לשאלת האינדוידואציה (חלוקה ליחידות) של המלאכות. הארכיטקטורה התיאורטית של ל"ט אבות מלאכה יסודה בחלוקה ל-4 תהליכים מרכזיים בעולם המלאכה: סדר הפת, הבגד, הכתב והבניה, וחלוקה פרטנית של המלאכות לשלבים שונים בכל אחד מהסדרים כפי שהן בתהליכי הייצור הריאליים. החלוקה לסדרים היא מובהקת ומבחינה בין תחומים שונים בעולם המלאכה. החלוקה הפנימית לשלבים בתהליך הרבה פחות מובהקת, ובמקרים רבים היה אפשר לכלול כמה מלאכות תחת קורת גג של מלאכה אחת. כך, למשל, שואלת הגמ' להלן (עגב): "זורה היינו בורר היינו מרקד", כלומר: אע"פ שהן פעולות שונות, יש להן תכלית אחת, ומודע לחלקן לשלושה אבות מלאכה? (ראה בשיעור ו).

רש"י הבין, כנראה, שהחלוקה מבוססת על ההבדל הריאלי שבין המלאכות שאף על פי שהן מיועדות לתכלית אחת, אופיין הטכני שונה. למשל: זריעה נעשית ביד וחריש במחרשה, ייתכן גם שפועלים שונים עושים את המלאכה, והיא דורשת מומחיות מובחנת, ולכן - למרות שהתכלית אחת, החלוקה היא לשני אבות.

אבל ייתכן שיש דרך אחרת בקריאת הסוגיה ובהגדרת מלאכת חרישה. ייתכן שהבחירה של המשנה למקם את החרישה אחרי זריעה באה דווקא להבחין בין שתי המלאכות, ולומר שלא רק החרישה הראשונה שהיא הכנת הזריעה, היא מלאכה, אלא גם חרישה שאיננה חלק מסדר הזריעה הרגיל, היא חרישה, ולא מפני שהיא מסייעת לזריעה, אלא מפני שהיא מלאכה של תיקון וטיוב הקרקע - כשלעצמה, וגם כאשר היא לא נעשית לתכלית חקלאית - היא מלאכה. רש"י, כאמור, איננו סובר כך, שהרי הוא מקשר את החרישה לזריעה.

נראה שהרמב"ם חולק על רש"י, ומההגדרות שלו עולה שכל טיפול בקרקע, גם ללא זיקה לתהליך החקלאי, הוא בכלל חרישה:

אחד החורש או החופר או העושה חריץ הרי זה אב מלאכה, שכל אחת ואחת מהן חפירה בקרקע וענין אחד הוא. (רמב"ם שבת ז ב)

החופר איננו עושה זאת למטרת זריעה בהכרח, ייתכן שהוא פשוט חופר בור, אבל גם זה בכלל חורש הוא, ואב מלאכה, שכן ההגדרה היא: "חפירה בקרקע" - כלומר: טיפול ותיקון הקרקע. המונח הכולל שהרמב"ם בוחר איננו חרישה, שהיא מונח חקלאי, אלא חפירה - מונח רחב יותר השייך גם לתחום הבניה. הרמב"ם מסתמך כנראה על דברי האמוראים הבאים:

אמר רב ששת: היתה לו גבשושית ונטלה בבית - חייב משום בונה, בשדה - חייב משום חורש. אמר רבא: היתה לו גומא וטממה בבית - חייב משום בונה, בשדה - משום חורש. (שבת עג ב)

רש"י הבין שהסיווג לאבות מלאכה שונים באותה פעולה בבית ובשדה מלמד על הבחנה בין מלאכות בניה למלאכות חקלאיות. הרמב"ם הבין שבבית האדמה היא פשוט חלק מהבניין, ולכן זה בונה, ואילו בחוץ יישור הקרקע או חפירת בור עומדים בפני עצמם, ולא מצטרפת לבניין, וכאשר אדם מתקן את הקרקע, למטרות שונות - יהיה חייב משום חורש - שהוא שם כללי לבניה בקרקע בהיעדר זיקה למבנה. כך לשון הרמב"ם לגבי תולדות חורש:

החורש כל שהוא חייב, המנכש בעיקרי האילנות והמקרסם עשבים או המזרד את השריגים כדי ליפות את הקרקע הרי זה תולדת חורש ומשיעשה כל שהוא חייב, וכן המשוה פני השדה כגון שהשפיל התל ורדדו א או מילא הגיא חייב משום חורש, ושיעורו כל שהוא, וכן כל המשוה גומות שיעורו כל שהוא. (רמב"ם שבת ח א)

הגדרת התכלית בהלכה זו היא: "ליפות את הקרקע", ואין בה כלל אזכור לתכלית החקלאית: הכנה לזריעה וכדו'. נראה שהרמב"ם התכוין גם לייפוי אתסטי, וגם לטיפול בקרקע לנוחיות האדם המשתמש בה. פסיקה זו מבוססת על הגמ' להלן:

המנכש והמקרסם והמזרד. תנו רבנן: התולש עולשין, והמזרד זרדים, ..אם לייפות את הקרקע - כל שהן. (שבת קג א)

הרמב"ם הבין שההגדרה "ליפות את הקרקע" איננה רק תיאור של התכלית הספציפית של מלאכות אלה, אלא של מלאכת חורש בכלל, וגם החורש לשם זריעה הוא מקרה פרטי של עבודה בקרקע שמיועד לתכלית מסוימת.

שיטת רש"י נתמכת מסדר המשנה בה החרישה היא חלק מסידור דפת, כלומר: מהתהליך החקלאי. הרמב"ם הבין, כנ"ל, שאיחור החרישה לאחר הזריעה תכליתו לנתק אותה מהתהליך החקלאי הספציפי. מסתבר שלסיווג המלאכות במשנה לפי התהליכים השונים, אין לדעת הרמב"ם משמעות עקרונית, ונסדרו כך לשם המבנה והזכרון. חרישה במהותה איננה חייבת להיות חלק מסידור דפת, המונח "חורש", הוא סמל בלבד, ואיננו הגדרה של תכלית המלאכה, ואת ההגדרה יש לחלץ תוך הבנה של מהות המלאכה והבחנה מוגדרת בינה לבין חברותיה, ולפיכך: זריעה - מיועדת להצמחת צמחים, וחרישה - מיועדת לטיפול בקרקע.

שיטת הירושלמי

מדינו של הירושלמי עולה שחרישה קודמת לזריעה, שכן דיונו על המשנה מסודרים לפי סדר המלאכות וחורש הוא הראשון, לפני זורע. בכתבי היד של הירושלמי, ובכ"י קויפמן של המשנה, אכן חרישה מופיעה לפני זריעה, לפי הסדר החקלאי המקובל. מסתבר שהיו

למשנה שתי נוסחאות עתיקות, והמקשן בתלמוד הבבלי שאל לפי המסורת שהגיעה לבבל בה זורע לפני חורש. מהי הגדרת המלאכה לפי הירושלמי:

לכל דבר שהוא להניית קרקע חייב משום חורש. החופר החורץ הנועץ המדייר המעדר המזבל המכבד המרביץ המפעפע גושים. המברה בחרשים. המצית את האור בחישת קנים ובאגד תמרים וכרבי זעירא אמת המים שהיא מכשרת צדדיה לזריעה. המסקל. הבונה מדריגות. הממלא את הנקעים שתחת הזיתים. והעושה עוגיות לגפנים. וכל דבר שהוא להניית קרקע חייב משום חורש. (ירושלמי שבת פרק ז הלכה ב)

ההגדרה הכללית הפותחת וחותמת את הברייתא היא: "כל דבר שהוא להניית קרקע", הגדרה הדומה מאוד לזו של הרמב"ם, ובצירוף דברי הגמ' בדף קג א (לעיל) "לייפות את הקרקע" - מצביעים על מגמה דומה להגדיר את המלאכה כפעולה הנעשית לטיוב הקרקע, ולא דווקא בזיקה לחקלאות. רוב הפעולות הנזכרות בפירוט בברייתת הירושלמי אמנם קשורות לזריעה או לנטיעה, אך יש להצביע באופן מובהק על המכבד והמרביץ, שהם טאטוא והרטה לצורך מניעת אבק ונקיון ואין להם שום קשר לזריעה. כשהם נעשים בבית יש לדון בהם משום תולדה דבונה (צה א). כשהם נעשים בשביל בחצר - משום חורש.

נראה שגם שיטת הירושלמי מהווה מקור לרמב"ם המבין שחרישה היא כל מלאכה שתכליתה טיוב ותיקון הקרקע, גם כשאין מדובר ביצירת מבנה. בין שיטת רש"י לשיטת הרמב"ם יכול להיות הבדל גדול להלכה. לדעת רש"י פעולה בקרקע שאיננה קשורה לחקלאות יכולה להיות תולדה של חורש (מנכש זרדים), או אסורה רק מדרבנן, ולפעמים אפילו מותרת. את ייפוי הקרקע גם רש"י יאסור משום חורש, בגלל הגמ' בקג א, אבל לכבד או לרביץ - שמא יתיר מחוץ לבית, ואולי גם סלילת דרך או חפירת בור לצורך שימושי. לדעת הרמב"ם המכשיר דרך בשבת, החופר בור, המטאטא חצר, וכל המטפל בקרקע לתיקונה, חייב משום חורש.